
1929 Ekonomik Buhranı ve 2008 Küresel Krizi'nin Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileriⁱ

Nihat IŞIKⁱⁱ

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi

İİBF

nihatis@hotmail.com

Erhan DUMAN

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

forever_dmn@hotmail.com

Özet

Bu çalışmada, 1929 Ekonomik Buhranı ve 2008 Küresel Krizi'nin Türkiye Ekonomisi üzerindeki etkileri seçilmiş göstergeler özelinde incelenecektir. 1929 Buhranı döneminde tarım ağırlıklı bir ekonomiye sahip olan Türkiye, buhran sonucu tarımsal ürün fiyatlarında ortaya çıkan düşüş nedeniyle ekonomisinde deflasyonist bir süreç yaşamış, ekonomide daralma ve dış ticaret hacminde önemli düşüşler meydana gelmiştir. 2008 Küresel Krizi'nin Türkiye ekonomisi üzerindeki başlıca etkileri ise; borsanın önemli ölçüde değer kaybetmesi, ekonominin ciddi şekilde daralması, işsizlik oranlarının artması, dış ticaret hacminin daralması, reel kesim ve tüketici güven endekslerinin kötüleşmesi şeklinde sıralanabilir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Ekonomisi, 1929 Ekonomik Buhranı, 2008 Küresel Krizi

JEL Sınıflaması: E20, F10, G01

The Effects of 1929 Economic Depression and 2008 Global Crisis on Turkey's Economy

Abstract

In this paper; effects of 1929 Economic Depression and 2008 Global Crisis on Turkey's economy is studied with the help of selected indicators. Turkey, which had an agriculture oriented economy during 1929 Depression, experienced a deflationist process caused by fallings at agricultural product prices; shrank in the economy and widely decreases at foreign trade volume. 2008 Global Crisis effected Turkish economy negatively in terms of multiple economic variables such as huge depreciations in the stock market, shrinkages in foreign trade volume, degradations in real sector and consumer confidence indexes etc.

Keywords: Turkey's Economy, 1929 Economic Depression, 2008 Global Crisis

JEL Classifications: E20, F10, G01

ⁱ Bu çalışma Erhan DUMAN'ın Doç. Dr. Nihat IŞIK danışmanlığında hazırlanmış olduğu "Krizlerin Anatomisi: 1929 Ekonomik Buhranı ve 2008 Küresel Krizinin Karşılaştırılması" başlıklı yüksek lisans tezinden (önemli ölçüde revize edilerek) özetlenmiştir.

ⁱⁱ Sorumlu yazar.

1. Giriş

Türkiye Cumhuriyeti kuruluş yıllarında çok önemli ölçüde tarıma bağlı bir ekonomi niteliğindedir. GSMH'nin yaklaşık yarısı tarımdan elde edilmekte, çalışanların %70'inden fazlası çiftçilikle uğraşmaktadır. Nüfusun %80'i kırsal kesimdedir. Bu ilk dönemde tarımın dış ticaret içerisindeki önemi de çarpıcı biçimde yüksektir. Gerek ithalat, gerekse ihracat içerisinde tarım egemendir. Türkiye'nin ihraç gelirlerinin büyük bölümü; tütün, pamuk, fındık gibi ürünlerden oluşurken, yaygın biçimde; buğday, pamuklu, yünlü dokuma, şeker gibi ürünler ithal edilmektedir (Aruoba, 1982, s. 79-80). Tarım ağırlıklı yapı nedeniyle, bu dönemde tarımsal ürün fiyatlarında yaşanan düşüş dış ticaret hacminin daralmasına ve tarım sektöründe çalışanların gelirlerindeki azalmanın sonucu olarak, aldıkları kredileri ödeyememe ve iflas durumlarıyla karşılaşmalarına neden olmuştur.

Türkiye'de kırsal alandaki nüfus yoğunluğu, mevcut olan tarımsal teknoloji ve tarımın pazara açılma derecesinin bilinmemesi gibi faktörler tarımsal potansiyelin değerlendirilememesine neden olmuştur. Bu yıllarda Türkiye'de ekilebilir alanların sadece 1/6'sından ürün alınabilmektedir. Ayrıca tarımsal potansiyel açısından bölgeler arasında farklılıklar mevcuttur (Tekeli ve İlkin, 2009, s. 36).

Türkiye Cumhuriyeti eldeki olanakları kullanarak; ülkede bağımlılık yaratan, iktisadi dengeyi bozan kurumları ortadan kaldırmayı ve ulusal bir ekonomi kurmayı hedeflemiştir. 1920'lerde bir emisyon bankasının olmamasından dolayı yerleşik yabancı bankaların vermiş olduğu kısa vadeli krediler ile parasal genişleme sağlanıyordu. Ekonomide devlet korumasının ve politikasının olmadığı bir yapı mevcuttu. Bu durumun, ekonominin dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı korunmasız olması ve uygulanacak bir politikanın olmamasından kaynaklandığını söylemek mümkündür (Kazgan, 2008, s. 48).

1929 yılında Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nde başlayıp diğer ülkelere yayılan Büyük Buhran Türkiye ekonomisini de etkilemiş, ancak, etkileri diğer sanayi ülkelerindeki kadar tahripkâr olmamıştır. 1930'larda ekonomiye tarım hâkimdi ve tarım kesiminde piyasadan çok kendi ihtiyaçları için üretim (subsistence agriculture) yaygındı. İhracata yönelik üretim yapan bölgeler zarar görmüş olsa da tarımsal üretimde artış sürmüştür. Yine de ekonomide büyük bir deflasyon yaşanmış ve 1930'larn ilk yarısında fiyat düzeyi yarı yarıya gerilemiştir. Bu yıllarda hükümet bir kaç kere memur maaşlarında nominal indirime gitmek zorunda kalmıştır (Akat, 2007, s. 219).

Dünya ekonomilerinin karşılaştığı büyük bir kriz olan 1929 Ekonomik Buhranı, ekonomik krizlere yönelik yaklaşımların değişmesine yol açmıştır. Buhran öncesinde üzerinde fazla durulmayan ekonomik krizler, buhran sonrasında yoğun bir şekilde tartışılmaya başlanmıştır. Krizin etkileri uzun süre devam etmiş ve

1939 yılında başlayan İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar korumacı eğilimlerin öne çıktığı kaotik bir yapı söz konusu olmuştur. Savaş sonrası ABD'nin öncülüğünde, bu olumsuz sürecin ortadan kaldırılmasına yönelik girişimler sonucu Bretton Woods ikizleri olarak da bilinen Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (IBRD) kurulmuştur. Anılan dönemde uluslararası ticareti düzenlemek amacıyla Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) da faaliyete geçmiştir. Gerek IMF ve IBRD, gerekse de GATT'ın temel amacı, dünya ekonomisini içerisinde bulunduğu kaostan kurtarmak için ticaretin önündeki engellerin zaman içerisinde minimize edilmesi ve serbest ticaretin geliştirilmesidir.

İkinci Dünya Savaşı sonrası kurulan ortamda 1973 yılına kadar ciddi bir krizle karşılaşmamıştır. 1973 yılında OPEC'in kartel gücünü kullanarak petrol fiyatlarını ciddi şekilde artırması sonucu Dünya Enerji Krizi'nin yaşanmasına ilaveten, 1990 sonrası dönemde ülke ve bölge düzeyinde bazı krizler yaşanmış (Meksika, Doğu Asya, Rusya, Türkiye ve Arjantin gibi), ancak, 2007 ortalarında etkileri hissedilmeye başlanan, fakat asıl yıkıcı etkilerinin 2008 ve 2009 yılında görüldüğü, olumsuz etkilerinin hâlen devam ettiği 2008 Küresel Krizinin gerek şiddeti, gerekse de etkilediği alanın büyüklüğü açısından tahrip edici etkisi daha büyük olmuştur. 2008 yılında ABD'nin finansal piyasalarında yaşanan sorunlar Eylül ayında Lehman Brothers'ın batmasıyla küresel ekonomik krizin ortaya çıkmasında dönüm noktası olmuştur. Öncelikle ABD'nin konut piyasasında başlayan sorunlar, küresel bir krize dönüşerek dünya ekonomisine yön veren ülkeleri etkisi altına almıştır. İlk olarak ABD ve gelişmiş Avrupa ülkelerini etkileyen kriz, daha sonraki aşamada gelişmekte olan ülkelere doğru yayılarak küresel bir boyut kazanmıştır. Konut piyasasında ortaya çıkan sorunlar, zamanla hem finansal, hem de ekonomik istikrarın bozulmasına yol açmıştır.

Dışa açık bir ekonomi olarak başta Avrupa ekonomileri olmak üzere birçok ülke ile ticari ilişkileri olan Türkiye de doğal olarak 2008 Küresel Krizi'nden olumsuz etkilenmiştir. Nitekim ekonomi ciddi şekilde daralırken, işsizlik oranlarında artışlar yaşanmış, ihracatta da kayda değer bir düşüş ortaya çıkmıştır.

Bu kapsamda çalışmanın amacı, gerek 1929 Ekonomik Buhranı, gerekse de 2008 Küresel Krizi'nin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkilerini seçilmiş göstergeler özelinde ortaya koymaktır. Bu noktada; her iki kriz arasında uzun bir dönemin olması, sosyo-ekonomik yapının farklılık arz etmesi ve günümüzde kayıtları tutulan verilerin o dönemde mevcut olmaması (borsa, tüketici ve reel kesim güven endeksleri vb.) gibi durumların seçilen göstergelerin bire-bir aynı ol(a)mamasına neden olduğunu, dolayısıyla çalışmada, ele alınan iki krizin Türkiye ekonomisi üzerinde ortaya çıkardıkları etkilerin bire-bir karşılaştırılmasından ziyade genel düzeyde değerlendirmeler yapıldığını vurgulamak gerekir.

Çalışmanın bundan sonraki kısmı şu şekilde tasarlanmıştır. İzleyen kısımda kriz ve ekonomik kriz olgusunun kavramsal arkaplanı ve genel olarak ekonomik

krizlerin, özelde ise 1929 Ekonomik Buhranı ve 2008 Küresel Krizi'nin nedenleri üzerinde durulacaktır. Üçüncü ve dördüncü kısımda ise sırasıyla, 1929 Ekonomik Buhranı ve 2008 Küresel Krizi'nin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkileri kriz öncesi ve sonrası yılları kapsayacak şekilde; büyüme, istihdam, dış ticaret vb. seçilmiş göstergelerde yaşanan gelişmeler çerçevesinde irdelenecektir. Çalışma sonuç ve değerlendirme ile tamamlanacaktır.

2. Kriz ve Ekonomik Kriz Olgusu

2.1. Kavramsal Arkaplan

Kriz kelimesinin kökeni Yunanca *karar vermek* anlamına gelen *krisis* sözcüğünden gelmektedir. Kriz, birden bire meydana gelen kötüye gidiş yönündeki gelişme, büyük sıkıntı, buhran ve bunalım gibi kelimelerle eşanlamlı olarak da kullanılmaktadır. Karar verme çerçevesinde bakıldığında kriz, geçmiş ve geleceğe yönelik kararların sorgulanmasının gerekli olduğu anlamını taşımaktadır (Çapraz, 2001, s. 5). Krizden söz edebilmek için, önceden bilinmeyen ya da öngörülemeyen bazı gelişmelerin; makro düzeyde devleti, mikro düzeyde ise firmaları ve bireyleri ciddi olarak etkileyecek sonuçlar ortaya çıkarması gerekir. Bu açıdan kriz, beklenmedik biçimde ortaya çıkan ciddi bir sorun olarak düşünülebilir. Rutin gelişmeler ve sorunlar kriz değildir. Krizin en önemli özelliği, önceden tahmin edilememek ya da bilinmeyen bir anda ortaya çıkmak şeklinde ifade edilebilir (Aktan ve Şen, 2002, s. 1).

Krizle ilgili bu genel bilgilerden sonra ekonomik kriz; para, sermaye, işgücü, mal ve hizmet piyasalarında karar alan birimleri aşırı ihtiyatlı davranmaya iten ve ekonomik göstergelerde sürekli kötüleşme yaratan güven sarsılması olarak tanımlanabilir. Piyasada oluşan güvensizlik işlem maliyetlerini artırır, iktisadi anlaşma alanlarını daraltır ve mevcut olan iktisadi sorunların içinden çıkılmaz bir hâl almasına neden olur (Türkan, 2006, s. 93).

Ekonomik kriz, küreselleşme ile birlikte yayılmakta ve tarihsel süreçte bir sorun teşkil etmektedir. İletişim ve ulaşım imkânlarını artıran teknolojik ilerlemeler sayesinde piyasalar arasında etkileşim artmıştır. Bu nedenle etkisi ve şiddeti artan ekonomik krizler, dünya ekonomilerinin yaşadığı bir sorun olarak sürekli varlığını korumuştur.

Ekonomik krizler etkiledikleri sektörler açısından, reel ve finansal sektör krizleri olmak üzere ikiye ayrılır. Reel sektör krizleri, piyasada üretim ve istihdamda önemli dalgalanmalar olarak ortaya çıkmaktadır. Finansal sektör krizleri ise, ekonominin reel kesimi üzerinde tahrip edici etkiler yaratabilen ve piyasaların etkin işleyiş biçimini bozan finansal piyasa çöküşleridir. Gelişmekte olan ülkelerin piyasalarında ortaya çıkan finansal krizleri; para, bankacılık, dış borç ve sistematik kriz olarak ayırmak mümkündür (Delice, 2003'den Aktaran, Işık vd., 2006, s. 239).

Sürelerine göre ise ekonomik krizler, kısa veya uzun süreli olarak ayrılabilir. Krizlerin etkisinin kısa ya da uzun olması, krize karşı alınacak tedbirlerin zamanında alınıp alınmamasına ve bu tedbirlerin uygulanmasına bağlıdır. Herhangi bir sektörde ortaya çıkan bir kriz, diğer sektörleri de etkisi altına alabilmektedir. Diğer taraftan ekonomik krizler çeşitli şekillerde kendini gösterir. Üretimde hızlı bir daralma, fiyatlar genel seviyesinde ani değişimler, faizlerde yükselişler, iflaslar, işsizlik oranında ani artış, ücretlerde gerileme, borsada çöküş, finansal piyasalarda dalgalanmalar ve piyasada spekülasyon hareketleriyle kendini göstermesi ekonomik krizin göstergeleri olarak algılanabilir (Coşkun ve Balatan, 2009, s. 15).

2.2. Ekonomik Krizlerin Nedenleri

Ekonomik kriz kavramını açıklamaya yönelik çok sayıda teorik yaklaşım bulunmasına rağmen, kapitalist üretim tarzının yaygınlaşmasından günümüze kadar iktisadi düşünce tarihinde tartışmaların iki zıt temel görüş çerçevesinde şekillendiği söylenebilir. Bunlardan birincisi; kapitalist sistemin kendi iç dinamikleriyle dengeye ulaşmak gücüne sahip istikrarlı bir yapı olduğunu ileri sürerek, ekonomik krizleri sistem dışı etkenlerden kaynaklanan geçici bir dengesizlik olarak değerlendiren görüştür. Diğer yaklaşım ise, kapitalist üretim tarzının kendi içsel paradoksları bünyesinde barındıran, bundan dolayı ekonomik krizleri sistemin işleyişi açısından normal olarak değerlendiren yaklaşımdır (Çapraz, 2001, s. 13-14).

1929 Ekonomik Buhranı'na kadar ekonominin kendiliğinden dengeye geleceğini, tam istihdamın otomatik olarak sağlanacağını, her arzın kendi talebini doğuracağını belirten Say yasasının geçerli olduğu ve krizleri geçici olarak karşılaşılabilecek bir durum olarak gören, müdahaleci olmayan Klasik ve Neoklasik yaklaşım kabul görmüş, gelişmiş ülkelerde meydana gelen şiddetli depresyon ve işsizlik sonucunda krizle birlikte önemini yitiren bu yaklaşımlardan sonra Keynesyen talep yönlü politikalar öne çıkmıştır. Klasiklerin yukarıda değinilen görüşlerini reddeden Keynes, ekonominin tam istihdamdan ziyade eksik istihdamda olduğunu, devlet müdahalesi olmadan dengenin yeniden sağlanamayacağını, yatırım ve tasarruf eşitliğinin de her zaman gerçekleşmediğini ileri sürmüştür.

Bu görüşe göre, yatırımcıların gelecekle ilgili beklentilerindeki belirsizlikler ekonomik krizlere ve ekonomik daralmalara yol açmaktadır. Bu durumda ekonomik krizler, yatırımların gelecekte sağlayacağı kâr oranının ne olacağına ilişkin bekleyişlerdeki değişimlerden kaynaklanmaktadır (Togay, 1998, s. 2-4).

Para politikasından ziyade maliye politikasını öne çıkaran Keynes, ekonomik krizden çıkış ve ekonominin tekrar canlanması için maliye politikasının, özellikle de kamu harcamalarının kullanılmasını gerektiğini savunmaktadır. Sonuç olarak Keynes, toplam talebi artıran kamu harcamalarını, krizin çözümünde ve tam

istihdam dengesinin sağlanmasında en önemli araç olarak görmektedir (Ulusoy, 2007, s. 51).

Keynesyen yaklaşımın önerdiği politikaların yerini; 1960’larda başlayan ve 1970’li yıllarda ivme kazanan enflasyon ve işsizlik olgusunun bir arada görüldüğü stagflasyona çözüm üretememesi sonucu Monetarizm, Arz Yanlı Yaklaşım ve Yeni Klasik İktisat olarak bilinen yeni liberal yaklaşımlar almıştır. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de krizin nedenleri ve çözüm önerileri konusunda, devletin ekonomiye müdahale etmemesini öneren Klasik İktisat ve onun türevi yaklaşımlar ile devlet müdahalesine karşı çıkmayan Keynesyen İktisat ve onun türevi yaklaşımların kriz ve krizden çıkış için çok farklı reçeteler sunduklarını ifade etmek gerekir.

Diğer taraftan, ekonomik krizleri sistemin işleyişinden bağımsız, dışsal etkenlere bağlayan yaklaşımların aksine, ekonomik krizlerin sistemin içsel çelişkilerinden kaynaklandığını ileri süren Marksist yaklaşım, krizleri, kapitalist üretim tarzının doğasında mevcut olan çelişkilerin doğurduğu bir süreç olarak değerlendirmektedir. Karl Marks, kapitalist üretim tarzında ekonomik kriz oluşturan içsel çelişkileri, kâr oranlarında düşme ve üretim gücünde sürekli bir artış olarak iki başlık altında toplamıştır. Marks, üretim tekniklerinin ilerlemesi ve sabit sermaye oranının değişken sermaye oranına göre yükselmesi sonucunda artı değer oranının aynı kalması durumunda kâr oranlarının zorunlu olarak düşeceğini ileri sürmüştür. Buna göre, sermayenin organik bileşimi ile kâr oranlarının zamanla ters orantılı olduğu, sermayenin organik bileşimi arttıkça bunun kâr oranlarının azalmasına neden olduğu söylenebilir. Ancak, kâr oranlarında düşme eğiliminin yavaşlatılabileceğini ve hatta geçici olarak durdurulabileceğini belirten Marks, kapitalist üretimin gerçek engelini sermayenin oluşturduğunu ve üretim tarzının içsel çelişkilerinden kaynaklanan krizlerin kaçınılmaz olduğunu savunmuş ve kesintiye uğrayan sermayenin hem krizi tetiklediğini, hem de sürecin yeniden canlanma dinamiklerini bünyesinde barındırdığını ifade etmiştir (Marks, 1990).

Yukarıdaki yaklaşımlar dâhilinde genel olarak ekonomik krizin nedenleri arasında; yanlış uygulanan ekonomi programları, gelir dağılımındaki adaletsizlik, arz ve talep yetersizliği, ülke kaynaklarına göre aşırı borçlanma, ülkelerin cari işlemler dengesini koruyamaması, hızla değişen ekonomik gelişmeler ve sermaye hareketlerinin spekülasyon amaçlı gerçekleşmesi sayılabilir (Cengiz, 2008, s.12). Ekonomik krizlerin nedenleri her zaman ekonomik olmayabilir. Ekonomik nedenlerin yanı sıra; politik, teknolojik, sosyo-kültürel, içeride ve dışarıda yaşanan dalgalanmalar da krize neden olabilecek olgular arasındadır.

Krizle ilgili bu genel bilgilerden sonra aşağıda, çalışmada ele alınan 1929 Buhranı ve 2008 Küresel Krizi’nin nedenleri üzerinde kısaca durulacaktır.

1929 Buhranı'nın nedenleri hakkında birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen, üzerinde uzlaşılan beş-altı ortak nokta vardır. Bunlar; gelir dağılımı dengesizliği, şirketlerin mali durumları arasındaki dengesizlik, bankaların yapılanmalarındaki bozukluk, dış ödemeler dengesindeki bozukluk, ekonomi yönetiminde tecrübesizlik ve parada altın standardında ısrar edilmesi olarak sıralanabilir ([http://www.ekodialog.com/..](http://www.ekodialog.com/)). Yine Buhran'ın en önemli nedenleri olarak; 1929 yılındaki borsa çöküşü, banka iflasları, satın almada genel azalmalar, Amerika'nın Avrupa ekonomi politikası ve kuraklık da gösterilmektedir. Aşağıda bu nedenler üzerinde kısaca durulacaktır ([http://americanhistory.about.com/..](http://americanhistory.about.com/)).

Birçok kişi 29 Ekim 1929 Kara Salı günü meydana gelen borsa çöküşünü 1929 Buhranı ile aynı ve yegâne bir olay olarak değerlendirmektedir. Aslında bu olay Buhran'ın başlangıcıdır. Ekim ayındaki çöküşten iki ay sonra hissedarlar 40 milyar dolardan fazla kayba uğramışlardır. Her ne kadar borsa 1930'un sonuna doğru bazı kayıplarını tekrar telafi etmeye başlasa da bu yeterli olmamıştır ve Amerika gerçek bir Buhran ile karşı karşıya kalmıştır. 1930 yılı boyunca 9000 banka iflas etmiştir. Banka varlıkları sigorta kapsamında olmadığı için insanlar tasarruflarını kaybetmişlerdir. Diğer bankalar ise, ekonomik durumun belirsizliği ve kendi durumlarına öncelik vermelerinden dolayı yeni borçlar vermek istememişler ve bu olgu harcamaların daha da azalmasına neden olmuştur. Borsanın çöküşü ve ekonominin daha da kötüye gideceği endişesi tüm gelir gruplarında satın almaların durmasına, üretim ve istihdamın azalmasına yol açmıştır. İşlerini kaybeden insanlar daha önce taksitle satın aldıkları ürünlerin taksitlerini ödeyemedikleri için ürünleri geri alınmıştır. Giderek daha fazla mal stoku birikmeye başlamıştır. %25 düzeyine ulaşan işsizlik oranları da, ekonomiyi düzeltmesi beklenen harcamaların daha fazla azalmasına neden olmuştur. Ekonomik faaliyetlerin azalmasıyla birlikte hükümet Amerikan şirketlerine yardımcı olmak amacıyla Smoot-Hawleyⁱⁱⁱ tarifesini oluşturmuştur. Bu durum ithalatın yüksek düzeyde vergilendirilmesine ve bazı misillemelerle birlikte Amerika ile yabancı ülkelerin ticari ilişkilerinin daha da azalmasına neden olmuştur. Doğrudan bağlantılı olmasa da 1930 yılında Missisipi Vadisi'nde meydana gelen kuraklık, borçlarını ve vergilerini bile ödeyemeyen çiftlik sahiplerinin çiftliklerini kâr elde edemediği için satmalarına yol açmıştır.^{iv}

M.Friedman ve A.Schwartz 1929 Buhranı'nın 1867'li yıllardan beri uygulanan para politikalarındaki yetersizliklerden kaynaklandığını ve Buhran'ın para arzındaki mutlak düşüşle yakından ilişkili olduğunu savunmuşlardır. Buna karşın, Keynesyen iktisatçılara göre ABD'de 1929'da yaşanan krizin temel nedeni

ⁱⁱⁱ Adını zamanın Utah Senatörü ve Senato Finans Komitesi başkanı Reed Smooth ile Oregon eyaleti temsilcisi ve Houseways ve Means Komitesi başkanı Willis Hawley'den alan Smooth-Hawley Tarife Anlaşması (17 Haziran 1930), ABD'nin yerel firmalar ve çiftçilerini korumak amacıyla, Büyük Buhran ortamını daha da gergin hale getirmek suretiyle ithalat vergilerini artıran bir düzenlemedir.

^{iv} Kuraklık alanına daha sonra *Toz Kâsesi* adı verilmiştir ve John Steinbeck'in *Gazap Üzümleri* adlı eserine de konu olmuştur.

yatırımlardaki büyük azalmadır. Bu durum geliri azaltarak, harcamaları geriletmekte ve ekonominin eksik istihdama sürüklenmesine neden olmaktadır. Bu iktisatçılar, GSMH'daki düşüşün para arzında önemli bir gerilemeye yol açarak krizde önemli bir rol oynadığını iddia etmişlerdir. Buhran'dan çıkmanın yolu olarak devletin ekonomiye doğrudan müdahalesini savunan Keynes'in önerdiği politikaların uygulanması sonucu, 1940'ların başından 1970'li yıllardaki yeni ekonomik krizlere kadar bir refah artışı yaşanmış ve Keynesyen politikalar birçok ülkede uygulanmıştır. Buhran döneminde ABD Başkanı Franklin Roosevelt ekonomiyi durgunluktan çıkarabilmek için bir takım önlemler almıştır. Bunlar; talep artışını sağlamaya yönelik olarak ücretlerin artırılması, spekülasyonların önlenmesi, ihracat artışı için kur ayarlaması, üretimin artırılması için teşvikler, istihdam olanaklarının geliştirilmesi, işsizlik ödeneklerinin verilmesi ve kamu hizmetlerinin artırılması gibi önlemlerdir (Özgüven, 2001'den Aktaran: Açıkgöz ve Özkan, 2009).

1929 Buhranı hakkında verilen bu genel bilgilerden sonra 2008 Küresel Krizi üzerinde durulacaktır. 2008 Küresel Krizi'nin önemli nedenleri arasında; finansal yapıdaki değişim ve faiz oranlarındaki uyumsuzluklar, mortgage kredilerinin yapısının bozulması, şeffaflık ve derecelendirme kuruluşları ve menkul kıymetleştirme sayılabilir^v.

“Orantısız tüketici kredisi büyümesini ve gevşek risk değerlendirme sürecini teşvik eden, bilanço dışı taahhütlerin genişlemesine göz yuman, riski yaymak amacıyla uluslararası türev piyasasının kontrolsüz büyümesine izin veren ve tüketicilerin kazandıkları gelirlere daha fazla harcamasını özendiren finans düzenlemeleri kriz için gerekli ortamı hazırlamıştır. Yetersiz finansal düzenlemelerin sağladığı esneklikle; düşük faiz hadleri, hızla yükselen konut fiyatları ve konut satın almayı teşvik eden vergi politikalarından cesaret bulan konut kredisi şirketleri yeterli kredibilitesi olmayan kişilere, konut fiyatlarının artmaya devam edeceği ve bu sebeple kredi borçlularının borçlarını finanse etmekte sıkıntı çekmeyeceği varsayımıyla, ön ödemesiz konut kredisi vermeye başlamışlardır. Servetlerinin büyüdüğünü düşünen tüketiciler, otomotiv ve eğitim kredileri, kredi kartı harcamaları da dâhil olmak üzere daha fazla tüketici kredisi kullanmaya başlamışlardır. Fakat 1996 ve 2006 yılları arasında iki kat yükselmiş olan konut fiyatlarındaki artışın 2006 yılı başından itibaren hızla düşmeye başlamasıyla, büyük buhrandan sonraki en derin finansal krize neden olan süreç başlamıştır” (www.musavirlikler.gov.tr/..).

2008 Küresel Krizi'nde, daha fazla kazanma hırsı öne çıkmaktadır. İngiltere Başbakanı G.Brown'un ilk kriz açıklaması da “hırs-korku” üzerine olmuştur. Nitekim üst düzey yöneticilerin (CEO) daha fazla kazanmaya dönük hırs kaynaklı

^v Söz konusu nedenler hakkında detaylı bilgi için (Işık ve Tünen, 2011)'e bakılabilir.

rasyonel olmayan uygulamalarının krizde önemli bir etkisi olduğu birçok kesim tarafından tartışılmıştır. Benzer şekilde, ABD Merkez Bankası (FED)'in 18 yıl süre ile başkanlığını yapan Alan Greenspan'ın soruşturma sırasında kullandığı ifade adeta krizi özetlemektedir. Greenspan, "*bankaların kendi kendilerini denetleyebileceği konusunda bankalara güven duymakla hata yaptığını*" itiraf etmektedir. Ekonomik birimlerin hırsları arttıkça, bilgiyi çarpıtmakta, bilgi çarpıtıldıkça kazançlarının artmasına ve bu da Greenspan'ın da ifade ettiği gibi öz denetim sorununun ortaya çıkmasına, sistemin bütününe iflas korkusunun sarmasına ve ciddi sorunların doğmasına yol açmaktadır. Burada vurgulanması gereken bir nokta, bilgiyi çarpıtanla iflas eden kişilerin farklı olmasıdır. Bu durum finans kesiminde; saydamlık, hesap verilebilirlik, sorumluluk, ilgili taraflara eşit davranma vb. ilkelere gereken özenin gösterilmemesinin zeminini hazırlamıştır. Neticede finans kesiminin oyuncularını, bilgi farklılıklarını kendi kazançlarını maksimize edecek şekilde kullanmışlardır.

3. 1929 Ekonomik Buhranı'nın Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri

Birinci Dünya Savaşı sonrası, savaş yıllarının olumsuz etkisinin önemli nedenlerinden biri olarak gösterildiği 1929 Ekonomik Buhranı yaşanmıştır. Dünya ekonomileri üzerinde önemli etkileri olan Buhran Türkiye ekonomisinde de bazı sorunların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Yaşanan başlıca problemler; dış ödemeler açığı, Türk parasının değer yitirmesi, deflasyonist sürecin yaşanması ve tarımsal ekim alanlarının daralması şeklinde sıralanabilir (Tekeli ve İlkin, 1982, s. 74-75). Dış dengenin sağlanması için alınan tedbirler ithalatı miktar ve değer olarak azaltmıştır. İhracatta miktar olarak artış yaşanmış olmasına rağmen, fiyatlardaki düşüş nedeniyle ihracat değer olarak azalmıştır. Tarımsal ürün fiyatlarında ortaya çıkan düşüşleri dengelemek için devlet bazı ürünlere taban fiyat uygulaması getirmiş ve bu ürünlerin işlenmesi için sanayi tesisleri kurmaya yönelmiştir. Devlet, harcamalarını kısırarak denk bütçe politikası izlemiştir (Tekeli ve İlkin, 2009, s. 217).

Türkiye Buhran'dan etkilenmekle birlikte, bu etkinin şiddeti diğer dünya ülkelerine nazaran daha az olmuştur. Bu durumun nedenleri; Türkiye'de pazar ekonomisi ilişkilerinin gelişmemiş ve dünya ticaretindeki payının sınırlı olması, yabancı sermayeli kuruluşların Türkiye'de ilgi görmemesi ile yabancı fonların diğer ülkelere nazaran sınırlı olması olarak sıralanabilir (Köymen, 1999, s. 68-72).

Bu kısımda 1929 Ekonomik Buhranı'nın Türkiye Ekonomisi üzerindeki etkileri, buhran öncesi ve sonrasını kapsayacak şekilde 1923-1935 yılları arasında; GSMH'daki toplam ve sektörel değişim, sabit ve cari üretici fiyatlarıyla kişi başına GSMH (KBMH), istihdam, ithalat, ihracat ve dış ticaret göstergelerinde yaşanan gelişmeler özelinde incelenecektir.

Tablo-1'den, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Türkiye ekonomisinde GSMH'nın, 1923-1929 yılları arasında, 1927 yılı hariç, sürekli olarak arttığı görülmektedir. Nitekim 1927 yılında ekonomi bir önceki yıla göre %11 oranında daralmıştır. Bu durum ülke ekonomisinin tarımsal yapısı ve dışa bağımlılığı ile ilişkilidir.

Dünya piyasalarında tarımsal ürünlerin fiyatlarında meydana gelen dalgalanmalar Türkiye'yi olumsuz etkilemiştir. Sektörel bazda bakıldığında, 1927 yılında tarım sektörü bir önceki yıla göre %26,1 daralmıştır. Her ne kadar sanayi sektörü %14 büyüse de gerek ekonomideki ağırlığının fazla olmaması, gerekse de tarım sektörünün ciddi oranda daralması sonucu ekonomi %11 oranında küçülmüştür. Anılan yılda hizmetler sektörü ise sadece %1,5 büyümüştür.

**Tablo-1: Ana İktisadi Faaliyet Kollarına Göre GSMH–Cari Fiyatlarla
(Milyon TL)**

Göstergeler	GSMH		Tarım		Sanayi		Hizmetler	
	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%
1923	953	-	377	-	126	-	450	-
1924	1204	26.4	570	51.2	118	-6	515	14.6
1925	1526	26.7	730	28	145	22.8	651	26.2
1926	1651	8.2	815	11.7	163	12.1	673	3.4
1927	1471	-10.9	602	-26.1	186	14.3	683	1.5
1928	1633	11	719	19.4	184	-1.1	730	6.9
1929	2073	27	1 069	48.8	199	8.3	805	10.2
1930	1581	-23.8	719	-32.8	176	-11.6	686	-14.8
1931	1392	-12	628	-12.7	171	-2.8	593	-13.5
1932	1171	-15.8	467	-25.6	161	-5.7	543	-8.5
1933	1141	-2.5	426	-8.8	182	12.5	534	-1.6
1934	1216	6.5	414	-2.7	214	18	588	10.1
1935	1310	7.7	462	11.5	233	8.6	616	4.7

Kaynak: TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923-2009,
www.tuik.gov.tr/IcerikGetir.do?istab_id=158, E.T: 31.01.2012.

1930-1933 yılları arasında Türkiye'nin milli geliri sürekli olarak düşmüştür. 1929 Buhranı'nı takiben 1930 yılında ekonomi yaklaşık %24 oranında daralırken, söz konusu yılda tarım, sanayi ve hizmetler sektörleri yaklaşık olarak sırasıyla; %33, %12 ve %15 oranında daralmıştır. 1934 yılına kadar GSMH'daki düşüş sürmüştü ve nihayet 1934 ve 1935 yıllarında ekonomi %6.5 ve %7.7 oranında büyümüştür. Tarım, sanayi ve hizmet sektörleri incelendiğinde 1934 yılında tarım sektörü %2,7 oranında küçülmüş, buna karşın, sanayi sektörünün %18, hizmetler sektörünün ise %10.1 oranında büyümüş olması sonucu GSMH %6.5 oranında artmıştır. Tarım sektöründe 1930 yılında başlayan daralma ancak 1935'te yerini %11,5'lik büyümeye bırakmıştır.

Tablo 2’de 1923-1935 yılları arası sabit ve üretici fiyatlarıyla KBMH değerleri yer almaktadır. Tablodan da izlenebileceği gibi, 1923 yılında sabit fiyatlarla 233 TL olan KBMH 1926 yılına gelindiğinde 335 TL’ye yükselmiştir. Ancak, yukarıda da değinildiği gibi, 1927 yılında GSMH’da yaşanan düşüş sonucu 287 TL’ye gerilemiştir. 1930 yılında KBMH 1929 yılına göre neredeyse hiç artmamıştır.

Tablo-2: Kişi Başına Gayri Safi Milli Hâsıla (TL)

Göstergeler	Sabit Üretici Fiyatlarıyla KBMH		Cari Üretici Fiyatlarıyla KBMH		Cari Üretici Fiyatlarıyla KBMH	
	TL	%	TL	%	\$	%
1923	233	-	76	-	45	-
1924	262	12.5	94	23.9	56	24.1
1925	290	10.5	116	24.1	70	24
1926	335	15.8	123	6	74	6
1927	287	-14.6	108	-12.6	65	-12.6
1928	311	8.7	117	8.6	59	-8
1929	370	18.9	146	24.3	74	24.4
1930	371	0.2	109	-25.3	55	-25.3
1931	395	6.5	94	-13.8	48	-13.8
1932	345	-12.6	77	-17.6	39	-17.6
1933	391	13.4	74	-4.5	45	14
1934	406	3.8	77	4.3	47	4.3
1935	386	-5.1	81	5.5	49	5.6

Kaynak: TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923-2009, www.tuik.gov.tr/IcerikGetir.do?istab_id=158, E.T: 31.01.2012.

Söz konusu gösterge 1932, 1934 ve 1935 yıllarında sırasıyla; 345, 406 ve 386 TL olarak gerçekleşmiştir. Dolar bazında cari üretici fiyatlarıyla 1923 yılında 45 \$ olan KBMH, 1926’da 74 \$ seviyesine çıkmışsa da, 1927 ve 1928’de sırasıyla 65 ve 59 \$’a gerilemiştir. 1929 yılında 1926 yılı düzeyine tekrar gelmiş, ancak buhranın etkisiyle 1930 yılında yaklaşık %25 oranında azalışla 55 \$ seviyesine düşmüştür. 1932 ve 1935 yıllarında ise sırasıyla 39 ve 45 \$ olmuştur. Bu düzeyin 1923 yılı rakamına eşit olduğu göz önüne alınırsa buhranın halkın refah seviyesi üzerindeki etkisi daha net anlaşılır.

Tablo-3’te ekonomik faaliyet kollarına göre istihdam edilen kişi sayısı verilmektedir. Türkiye ekonomisinde savaşların ardından; alt yapı, sermaye, teknik bilgi ve özel girişim yetersizliği gibi birçok olumsuzluğun söz konusu olduğu 1923-1934 arası döneme ilişkin istihdam verilerine bakıldığında, ekonomideki tarım ağırlıklı yapı açıkça görülmektedir. Bu yıllar arasında 1930 yılı hariç toplam istihdam içerisinde tarım kesiminin payının sürekli yükseldiği görülmektedir. İmalat sanayisinde istihdamda 1929 yılına kadar artış meydana gelirken, 1930-1934 arasında düşüş yaşanmıştır.

**Tablo-3: Ekonomik Faaliyet Koluna Göre İstihdam Edilenler
(15+ Yaş, Bin Kişi)**

Göstergeler/ Yıllar	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934
Toplam İstihdam	5031	5161	5280	5447	5593	6058	6197	5975	6026	6150	6259	6420
Tarım İstihdamı	4525	4618	4712	4809	4909	5345	5459	5229	5341	5455	5571	5690
İmalat Sanayi İstihdamı	159	162	166	197	207	213	215	212	201	202	177	185
Diğer	347	381	402	441	477	500	523	534	484	493	511	545

Kaynak: TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923-2009,
www.tuik.gov.tr/IcerikGetir.do?istab_id=158, E.T: 31.01.2012.

1929 Buhranı döneminde tarım ağırlıklı bir ekonomiye sahip olan Türkiye, buhran sonucu tarımsal ürün fiyatlarında yaşanan düşüş nedeniyle, Tablo-4'ten de görülebileceği gibi, ekonomisinde deflasyonist bir süreç yaşamıştır. 1918=100 bazlı tüketici fiyat endeksine göre hazırlanan veriler incelendiğinde, 1923 yılında 76.02 olan endeks değeri izleyen yıllarda sürekli artarak buhran yılı olan 1929 yılına gelindiğinde 90.26 seviyesine yükselmiştir. Buna karşın, buhranı izleyen dönemde sürekli azalmış ve 1935 yılında 62.56 seviyesine kadar gerilemiştir.

Tablo-4: Tüketici Fiyat Endeksi (TÜFE, 1918=100)

Yıllar	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935
TÜFE	76.02	88.5	95.3	97.07	85.23	84.91	90.26	83.15	78.63	76.61	68.44	67.38	62.56

Kaynak: Center for Financial Stability, Historical Financial Statistics,
http://www.centerforfinancialstability.org/hfs_data.php#country, E.T: 25.01.2012.

Aşağıda çeşitli göstergeler bazında ele alınan dönemde dış ticaret sektöründe yaşanan gelişmeler üzerinde durulacaktır.

Tablo-5'ten izlenebileceği gibi, 1924 yılında ihracatın GSMH içerisindeki payı bir önceki yıla nazaran artarak %8,9'dan %11,4'e yükselmiş, 1926-1927 yıllarında ise sırasıyla, %9,8 ve %9,2 seviyesine düşmüştür. Buhran yılında %7,2 düzeyine gerileyen oran 1935 yılında %9,7 olarak gerçekleşse de bu oranın 1926 yılındaki oranla neredeyse aynı olduğunu vurgulamak gerekir. İthalatın GSMH içerisindeki payı incelendiğinde ise, 1923'te %15,2 olan oran 1927'de %12,3 seviyesine düşmüş, 1929'da ise %11,8'e inmiştir. 1930-1933 arasında GSMH içerisinde ithalatın payı sürekli azalarak %6,6 seviyesine gerilemiştir. 1935 yılına gelindiğinde söz konusu oranın %8,9 düzeyine çıktığı görülmektedir.

İhracatın ithalatı karşılama oranına bakıldığında, 1923 yılında %58,5 gibi oldukça düşük bir seviyede olan söz konusu oran 1924 yılında ciddi bir artışla %82,1

düzeyine çıkmıştır. 1928 yılına gelindiğinde %77,6'ya düşen oran, buhran yılında %60.6 seviyesine kadar düştükten sonra, izleyen yılda ithalatın ihracata nazaran çok daha fazla azalması sonucu %102.6 düzeyine çıkmıştır. 1931-1935 arasında da yüksek düzeyini sürdüren oran 1933 yılında %128,8 seviyesine kadar yükselmiş, 1935 yılında ise bir miktar gerileyerek %107,9 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo-5: Seçilmiş Dış Ticaret Göstergeleri

Yıllar/ Göstergeler	Dış Ticaret Dengesi (Milyon \$)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)	Dış Ticaret Hacmi (Milyon \$)	İhracatın GSMH İçerisindeki Payı (%)	İthalatın GSMH İçindeki Payı (%)	Dolar Kuru (\$/TL)
1923	-36.1	58.5	137.7	8.9	15.2	1.67
1924	-18	82.1	182.9	11.4	13.9	1.93
1925	-26.3	79.6	231.7	11.2	14.1	1.87
1926	-25	79.4	217.8	9.8	12.3	1.93
1927	-27	74.9	188.5	9.2	12.3	1.96
1928	-25.4	77.6	202	10.7	13.8	1.97
1929	-48.7	60.6	198.4	7.2	11.8	2.07
1930	1.8	102.6	140.9	9	8.7	2.12
1931	0.3	100.5	120.2	8.6	8.5	2.11
1932	7.3	117.8	88.7	8.1	6.9	2.11
1933	13	128.8	103.2	8.4	6.6	1.66
1934	4.2	106.2	141.8	10	9.4	1.26
1935	5.6	107.9	146.9	9.7	8.9	1.26

Kaynak: TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923-2009,
www.tuik.gov.tr/IcerikGetir.do?istab_id=158, E.T: 31.01.2012.

İncelenen dönemde \$/TL kuru 1923 yılında 1.67 iken, 1929 yılına gelindiğinde 2.07 düzeyine yükselmiştir. 1930-1932 arasında 2.11-2.12 bandında seyreden kur 1933 ve 1934 yıllarında ciddi oranda düşerek sırasıyla 1.66 ve 1.26 seviyesine gerilemiştir.

Tablo-6'da Türkiye'nin 1923-1935 yılları arasında; ABD, Almanya, Fransa, Hollanda ve İngiltere'ye yaptığı toplam ihracatın dolar olarak değeri ve her bir ülkeye yapılan ihracatın toplam ihracat içerisindeki payı yer almaktadır. Buna göre 1923 yılında; söz konusu ülkelere yapılan ihracatın toplam ihracat içerisindeki payları sırasıyla; %8, %9, %12,4, %7,9 ve %18,6'dır. Rakamların da işaret ettiği gibi, Cumhuriyetin ilk yılında toplam ihracat içerisinde en yüksek payı İngiltere alırken, en düşük pay %7,9 ile Hollanda'ya aittir. 1927 yılında toplam ihracatta ABD'nin payı 1923'e göre yaklaşık iki kat yükselirken, Almanya'nın payı değişmemiş, Fransa'nın payında ise bir miktar gerileme olmuştur. Buna karşın, Hollanda'nın payı 4 kat, İngiltere'nin payı ise neredeyse yarı yarıya azalmıştır. 1929 yılında ABD'nin payının tekrar %10 seviyelerine gerilediği görülmektedir. ABD'nin payının 1935 yılına kadar yaklaşık olarak %10 seviyesinde gerçekleştiği, Almanya'nın payının ise özellikle 1933 sonrası çok ciddi oranda artarak 1935 yılında yaklaşık %41'e çıktığı dikkat çekmektedir.

Tablo-6: Seçilmiş Ülkelere Yapılan İhracat ve Toplam İhracat İçerisindeki Payı (%)

Ülkeler	Yıllar	Toplam İhracat (Bin \$)	ABD		Almanya		Fransa		Hollanda		İngiltere	
			Bin \$	%	Bin \$	%	Bin \$	%	Bin \$	%	Bin \$	%
	1923	50 790	4 050	8	4 575	9	6 302	12.4	3 993	7.9	9 454	18.6
	1924	82 435	8 505	10.3	10 664	12.9	9 748	11.8	4 851	5.9	12 081	14.7
	1925	102 700	13 595	13.2	14 784	14.4	12 830	12.5	3 258	3.2	9 181	8.9
	1926	96 437	12 286	12.7	12 195	12.6	11 714	12.1	2 274	2.4	11 023	11.4
	1927	80 749	12 531	15.5	7 497	9.3	8 635	10.7	1 580	2	8 583	10.6
	1928	88 278	14 032	15.9	11 268	12.8	9 387	10.6	1 700	1.9	8 934	10.1
	1929	74 827	7 418	9.9	9 922	13.3	9 458	12.6	1 945	2.6	7 207	9.6
	1930	71 380	8 392	11.8	9 350	13.1	8 699	12.2	2 171	3	6 373	8.9
	1931	60 226	5 999	10	6 459	10.7	5 752	9.6	2 371	3.9	5 134	8.5
	1932	47 972	5 727	11.9	6 498	13.5	3 703	7.7	2 023	4.2	4 719	9.8
	1933	58 065	6 078	10.5	11 004	19	3 733	6.4	1 414	2.4	5 189	8.9
	1934	73 007	7 497	10.3	27 262	37.3	2 225	3	1 454	2	4 177	5.7
	1935	76 232	7 676	10.1	31 174	40.9	2 418	3.2	1 575	2.1	4 129	5.4

Kaynak: TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923-2009, www.tuik.gov.tr/IcerikGetir.do?istab_id=158, E.T: 31.01.2012.

Bir ülkeye bu kadar yüksek oranda ihracat yapmak, dolayısıyla ihracatta çeşitliliği sağlayamamak, oldukça tehlikeli bir duruma işaret etmektedir.^{vi}

1935 yılı ele alındığında; Fransa, Hollanda ve İngiltere'nin ihracattaki payları sırasıyla; %3,2, %2,1 ve %5,4 olarak gerçekleşmiştir. Buna göre, dönem boyunca ABD'nin payı aynı seviyelerde kalmış, Almanya'nın payı ise son yıllarda oldukça artmış, Fransa, Hollanda ve İngiltere'nin payında da azalma olmuştur.

Aynı dönemde Türkiye'nin ele alınan ülkelerle yaptığı ithalatın toplam ithalat içerisindeki payının verildiği Tablo-7'den takip edilebileceği gibi, 1923 yılında incelenen ülkelerin toplam ithalat içerisindeki payları sırasıyla; %7,6, %6,4, %9,1, %2,7 ve %17,3'dür.

^{vi} O dönemin özel koşullarında nispeten makul karşılanabilecek bu durumun maalesef günümüzde de tek bir ülke bazında olmasa da Avrupa Birliği (AB) ülkeleriyle yaşandığı, ihracatın neredeyse yarısının bu ülkelerle yapıldığını vurgulamak gerekir. Her ne kadar son yıllarda ihracatta pazar çeşitlendirmesi anlamında olumlu bazı girişimler olsa da hâlihazırda bu yapının sürdüğünü ve bunu değiştirecek çabaların artarak devam etmesi gerektiğini belirtmek gerekir.

Tablo-7: Seçilmiş Ülkelerden Yapılan İthalat ve Toplam İthalat İçerisindeki Payı (%)

Ülkeler	Yıllar	Toplam İthalat (Bin \$)	ABD		Almanya		Fransa		Hollanda		İngiltere	
			Bin \$	%	Bin \$	%	Bin \$	%	Bin \$	%	Bin \$	%
	1923	86 872	6 636	7.6	5 533	6.4	7 938	9.1	2 303	2.7	15 038	17.3
	1924	100 462	5 904	5.9	9 918	9.9	9 497	9.5	3 318	3.3	17 787	17.7
	1925	128 953	10 462	8.1	14 652	11.4	13 907	10.8	3 481	2.7	20 194	15.7
	1926	121 411	4 224	3.5	16 730	13.8	16 604	13.7	3 574	2.9	17 097	14.1
	1927	107 752	4 161	3.9	15 294	14.2	14 870	13.8	3 207	3	14 658	13.6
	1928	113 710	5 180	4.6	16 120	14.2	14 838	13	2 499	2.2	13 974	12.3
	1929	123 558	8 268	6.7	18 885	15.3	12 867	10.4	2 411	2	15 117	12.2
	1930	69 540	2 872	4.1	12 904	18.6	7 305	10.5	1 727	2.5	7 793	11.2
	1931	59 935	1 948	3.3	12 799	21.4	6 051	10.1	1 358	2.3	6 796	11.3
	1932	40 718	1 073	2.6	9 463	23.2	3 405	8.4	805	2	5 039	12.4
	1933	45 091	1 415	3.1	11 502	25.5	2 960	6.6	897	2	6 079	13.5
	1934	68 761	2 976	4.3	23 252	33.8	5 102	7.4	1 484	2.2	6 790	9.9
	1935	70 635	4 916	7	28 237	40	3 328	4.7	1 148	1.6	6 904	9.8

Kaynak: TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923-2009, www.tuik.gov.tr/IcerikGetir.do?istab_id=158, E.T: 31.01.2012.

Buna göre, 1923 yılında toplam ithalat içerisinde en büyük payı ihracatta olduğu gibi İngiltere almaktadır. 1927 yılına gelindiğinde ihracatın aksine ABD'nin payı 1923'e nazaran yaklaşık iki kat azalırken, Almanya'nın payı iki kattan fazla artmış, Fransa'nın payı ise yaklaşık %50 oranında yükselmiştir. Hollanda'nın payı neredeyse aynı kalmış, İngiltere'nin payı ise yaklaşık %25 oranında azalmıştır. 1929 yılında ABD'nin payının tekrar %6,7 seviyesine yükseldiği, 1933'e kadar tekrar azaldığı, izleyen yıllarda artarak 1935 yılında 1923'teki seviyesine yaklaşarak %7 seviyesinde gerçekleştiği görülmektedir. Buna karşın, Almanya'nın payının özellikle 1933 sonrası ciddi oranda artmaya başlayarak ihracata benzer şekilde 1935 yılına gelindiğinde %40 seviyesine çıktığı görülmektedir. İhracatta bir ülkenin payının oldukça yüksek olmasıyla ilgili yukarıda değinilen hassasiyetlerin ithalat açısından da geçerli olduğunu vurgulamak gerekir. 1935 yılı itibarıyla Fransa, Hollanda ve İngiltere'nin ithalattaki payları ise sırasıyla; %4,7, %1,6 ve %9,8 olarak gerçekleşmiştir. Buna göre, dönem boyunca ihracata benzer şekilde, ABD'nin payı aynı seviyelerde kalmış, Almanya'nın payı ise 1930 sonrası oldukça artmış, Fransa, Hollanda ve İngiltere'nin payında da azalma söz konusu olmuştur.

1929 yılından itibaren tüm dünya ülkelerinde ekonomik sistemler yeniden sorgulanmaya başlanmış ve klasik kapitalizm, serbest piyasa düşüncesinin güvenilirliği tartışmalı hâle gelmiştir. Türkiye'de, 1929 ve 1933 yılları arası dönem, ülke ekonomisi için bir arayış dönemi olmuştur. Bu arayış dönemi I. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın uygulanmaya başladığı döneme kadar devam etmiştir. Ayrıca ekonomik bunalımın etkilerini hafifletmek isteyen Türkiye, krizin

etkilerinden kendisini korumak için 1929 yılında ilk defa milli parasını devalüe etmiştir. Bu dönem ve sonrasında, Türkiye'nin önemli gelir kaynağı olan tarım ürünleri ihracatında önemli bir gerileme yaşanmıştır (Açıkgöz ve Özkan, 2009).

Yabancı sermayenin, ülke ekonomisine ve siyasi bağımsızlığa gölge düşürmeden bir ülkede var olmasının ekonominin gelişmesine önemli katkılar sağlayacağı söylenebilir. Bu yüzden yerli sermayenin yabancı sermaye ile işbirliği yapmasında herhangi bir sakınca bulunmamaktadır. Cumhuriyetin kuruluş yıllarından itibaren önemli birçok sektörde yabancı ortaklık görülmektedir. Genellikle bu şirketler, madencilik, sigortacılık, bankacılık, demiryolu ve altyapı hizmetlerinde faaliyet göstermektedirler. 1929 Buhranı ile yabancı şirketlerin Türkiye ekonomisi içerisindeki etkinliği azalmıştır (Tekeli ve İlkin, 1982, s. 73).

Bu yıllarda Türkiye'nin ekonomik yapısını tamamlama noktasında dış borçlar önemli bir alan teşkil etmektedir. 1929 Buhranı öncesi yapılan sosyal ve ekonomik düzenlemelerde en önemli konu, devleti sağlam temeller üzerine kurmak ve uluslararası alanda güçlü bir çizgi sergilemek olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'ni kuranlarda, askeri ve siyasi alanda kazanılan zaferlerin ekonomik alanda da kazanılması gerektiği fikri hâkimdir. Cumhuriyet'in kurucuları ekonomik kalkınmanın ancak sanayileşme ile gerçekleşebileceği görüşünden hareket etmişlerdir. Bu düşüncenin oluşmasında tarihi gerçeklerin payı büyüktür. Osmanlı Hükümeti'nin Sanayi Devrimine ayak uyduramadığı için yıkılmıştır (Durak, 2006, s. 31).

Buhran sonrası yapılanlar kapsamında, Türk Lirası (TL)'nin değer yitirmesine karşın, dış ticarete ikili anlaşmalar yapılmış, ithalatta miktar sınırlandırmalarına gidilmiş ve gümrük tarifeleri artırılarak TL'nin değeri korunmaya çalışılmıştır. Bu tedbirlere ilaveten, 25 Şubat 1930 yılında Türk Parası'nın Kıymetini Koruma Kanunu ve 11 Haziran 1930 yılında 1715 sayılı kanunla Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) Yasası yürürlüğe girmiştir. 1931 yılında TCMB fiilen çalışmaya başlamıştır (Çapraz, 2001, s. 127).

1929 Ekonomik Buhranı'nın Türkiye üzerindeki sonuçları ekonomi politik açısından dönüm noktasıdır. Buhran'ın sebep olduğu ekonomik sorunlara daha çok tarımsal yapı içerisinde çözüm arayan Türkiye, liberal ekonomi politikasının yanı sıra, devletin de yatırımlara katılması ve kalkınmada etkili bir şekilde rol almasını benimsemiştir. Fakat alınan bu önlemler krizi aşmak için yeterli olmamış ve Buhran'ın etkileri 1932 yılına kadar artarak devam etmiştir. Buhranın siyasi olarak Türkiye'ye etkisi devletçilik ilkesinin benimsenmesidir. Bu yıllarda özel sektörün yeterli sermaye ve bilgi birikimine sahip olmaması devletin doğrudan ekonomiye girmesine neden olmuştur (Özgöker, 2009).

Türkiye Buhran koşulları altında bir taraftan dış ticareti dengeleyecek önemli kararlar alırken, diğer taraftan da ekonomik kurumsallaşma çabalarını hızlandırmıştır. Buhran sonrasında ilk kurumsallaşma Milli İktisat ve Tasarruf

Cemiyeti'nin kurulması olmuştur. Bu kurumun temel özelliği, ekonomik gelişmeye katkıda bulunarak Türkiye'nin uluslararası piyasada daha üst seviyede yer almasını sağlamaktır (Çapraz, 2001, s. 128).

Sanayi'nin geliştirilebilmesi için beş yıllık sanayi planları temel alınmıştır. Beş yıllık sanayi planları ithal ikameci sanayileşme stratejisinin temelini oluşturmuştur. İthal ikamesi yoluyla yerli kaynakların kullanımını artırarak ithalatın GSMH içerisindeki payının azaltılması ve yatırımların artırılması hedeflenmiştir. Sanayi planlarında devletçi ekonomik politikalar uygulanmıştır (Karakoyunlu, 1997, s. 201).

4. 2008 Küresel Krizi'nin Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri

ABD'deki mortgage krizinin başladığı sub-prime kredilerinin Türkiye'de mevcut olmayışı gayrimenkul piyasasında ABD'deki gibi bir sorunla karşılaşılmasını önlemiştir. Ancak ABD'de başlayan küresel krizin Türkiye'ye etkisinin olmadığını söylemek yanlış olur (Apak ve Aytaç, 2009, s. 218).

2008 Küresel Krizi'nin Türkiye ekonomisi üzerindeki olumsuz etkileri Merkez Bankası Başkan Yardımcısı Mehmet Yörükoğlu tarafından şu sözlerle dile getirilmiştir:

“Artan belirsizlik ortamında risk algulamalarının bozulmasının ve güven kaybının etkisiyle kredi piyasasında kaynak akışının durması, gelişmiş ve gelişmekte olan ülke ayrımı olmaksızın, iktisadi faaliyetlerde keskin bir yavaşlama yaşanmasına neden olmaktadır. Özellikle Ekim ayında finans piyasalarındaki dalgalanmanın boyutunun büyümesi, hem borçlanma imkânlarını sınırlamış, hem de borçlanma maliyetlerinin artmasına neden olmuştur. Krizin reel kesim üzerindeki etkileri 2008 yılının son çeyreğinde belirgin bir şekilde hissedilmeye başlamıştır. Tüketici ve reel kesim güven endekslerinde süregelen olumsuz seyir ve düşük kapasite kullanım oranları göz önüne alındığında dünyada iktisadi faaliyetteki gerilemenin önümüzdeki dönem içerisinde de süreceği düşünülmektedir” (Yörükoğlu, 2009, s. 1).

Küresel Kriz'in ekonomik aktivite üzerindeki olumsuz etkilerinin ve gelecek döneme ilişkin belirsizliğin sürdüğü bir ortamda hazırlanmış olan 2009 yılı Katılım Öncesi Ekonomik Programı'nda, krizin Türkiye ekonomisini; dış ticaret, finansman ve beklenti kanallarından etkilediği vurgulanmaktadır (DPT, 2009, s. 1). Krizin Avrupa Birliği (AB) ülkelerini de ciddi ölçüde etkilediği ve Türkiye'nin ihracatının yaklaşık yarısını bu ülkelere yaptığı dikkate alındığında ülkemizde ihracatın olumsuz yönde etkilenmesi kaçınılmaz olmuştur. Kriz ortamında net sermaye çıkışının yaşanması reel sektörün finansman bulmasını zorlaştırmıştır. Krizlerin en önemli özelliklerinden biri de belirsizliğin artmasıdır. Artan

belirsizlik ileriye dönük beklentilerin bozulmasına yol açarak gerek yatırım, gerekse tüketim kararlarını olumsuz yönde etkilemiş, bu durumun doğal bir yansıması olarak ekonomide önemli oranda daralma yaşanmıştır. Ekonominin içerisinde bulunduğu bu olumsuz ortamdan çıkabilmesi için para ve maliye politikası araçları kullanılarak bir dizi harcama ve gelir tedbirlerinin yanı sıra, kredi ve garanti hacmini artırıcı tedbirler uygulamaya konularak, ekonomide yeniden büyüme ortamına geçilmesi ve işsizliğin azaltılması ya da en azından artmasını engelleyici önlemler alınmıştır.

Yukarıda değinilen kanalların ekonomik aktiviteyi ne boyutta etkilediğine ilişkin gerçekleşmiş veriler çerçevesinde değerlendirmelerin yapıldığı 2011-2013 Katılım Öncesi Ekonomik Programı'nda (Kalkınma Bakanlığı, 2011, s. 8), küresel ticaretin önemli oranda azaldığı 2009 yılında Türkiye'nin reel mal ve hizmet ihracatının %5,3, ithalatının ise %14,3 oranında daraldığı ifade edilmektedir. Yine finansman imkânlarının daralması nedeniyle 2009 yılında özel sabit sermaye yatırım harcamaları %22,3 oranında azalmıştır. Bu düşüşte ileriye dönük iyimser beklentilerdeki bozulmanın da etkili olduğunu belirtmek gerekir. Özel yatırımlarda meydana gelen azalmanın yanı sıra, özel tüketim harcamalarında da düşüş yaşanmış ve bir yandan üretim azalırken, diğer yandan firmalar daha ziyade stoktaki mallarını satma yoluna gitmişlerdir. Bu durumun yansıması 2009 yılında stok değişmesinin büyümeye katkısının -2,1 puan olması şeklinde gerçekleşmiştir. Öte yandan, krizin olumsuz etkilerini hafifletmeye dönük yukarıda bahsedilen mali ve parasal tedbirlerin etkisiyle özel tüketimdeki daralma %2,2 ile sınırlı kalmıştır. Bu süreçte kamu kesiminin tüketim harcamaları %7,8 artarken, kamu yatırım harcamaları %2,3 daralmıştır. Bu olumsuz koşullar altında yurtiçi talepteki daralma ise %7,2 olarak gerçekleşmiştir. Krizden çıkışın ilk işaretleri 2009 yılının ikinci çeyreğinde görülmeye başlamış ve yıl %4,7 daralmayla kapanmıştır. 2010 yılı ile birlikte ekonomide başlayan toparlanma sonucu yılsonunda ekonomide %8,9'luk bir büyüme gerçekleşmiş ve Türkiye Avrupa'da en hızlı büyüyen ülke olmuştur. İşsizlik oranları ise 2009'daki %14 seviyesinden ekonomideki canlanmaya paralel olarak 2010 yılında %11,9 düzeyine gerilemiştir.

Krizin etkilerine ilişkin bu genel bilgilerin ardından aşağıda 2008 Küresel Krizi'nin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkileri; İMKB 100 endeksi ve GSYH'da yaşanan değişim, işsizlik, enflasyon ve faiz oranları, dış ticaret göstergeleri, tüketici ve reel kesim güven endeksi, imalat sanayi kapasite kullanım oranı, kurulan, kapanan ve sermaye arttıran şirket sayıları ile iç ve dış borç rakamlarında yaşanan gelişmeler çerçevesinde daha detaylı olarak ele alınacaktır.

Küresel Kriz'in ilk olarak ABD finansal piyasalarında baş gösterip oradan reel sektör ve dünyaya yayıldığı dikkate alınarak, aşağıda öncelikle İMKB Ulusal 100 endeksinin aylar itibariyle değişimi üzerinde durulacaktır. Tablo 8'den, 2004 yılı Aralık ayında 24.972 olan borsa endeksinin, dünya ekonomisinde genişleme döneminin yaşandığı izleyen yıllarda yükselerek 2007 yılında 55.538 seviyesine

çıktığı görülmektedir. Küresel Kriz'in yaşandığı 2008 yılı aylar itibariyle incelendiğinde endeks değeri dalgalı bir seyir izlemiş, Temmuz-Kasım arasında yaşanan sürekli düşüşün ardından 42.201 seviyesinden, 25.715 seviyesine kadar düşmüştür. Böylece, 42.698 ile 2008 yılına başlayan endeks, krizin etkisiyle önemli ölçüde değer kaybederek Aralık ayı sonunda 26.814 düzeyine gerilemiştir. Bu eğilim 2009 yılının Nisan ayına kadar devam etmiş, izleyen aylarda sürekli artarak yılı 52.825 endeks değeri ile kapatmıştır. 2010 yılında da genel olarak artış eğilimi sürmüş ve Nisan, Temmuz ve Ekim aylarında sırasıyla; 58.959, 59.866 ve 68.760 düzeylerinde gerçekleşerek krizin olumsuz etkilerinden uzaklaşmıştır.

Tablo-8: Ulusal 100 Endeks, Kapanış Fiyatlarına Göre (Ocak, 1986=100)

Yıllar/Aylar	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Ocak	17.259	27.330	44.590	41.183	42.698	25.934	54.650
Şubat	18.889	28.396	47.016	41.431	44.777	24.027	49.705
Mart	20.191	25.558	42.911	43.661	39.015	25.765	56.538
Nisan	18.023	23.592	43.881	44.985	43.468	31.652	58.959
Mayıs	17.081	25.237	38.132	47.082	39.970	35.003	54.384
Haziran	17.968	26.957	35.453	47.094	35.090	36.949	54.839
Temmuz	19.381	29.615	36.068	52.825	42.201	42.641	59.866
Ağustos	20.218	30.908	37.286	50.199	39.845	46.551	59.972
Eylül	21.954	33.333	36.925	54.044	36.051	47.910	65.774
Ekim	22.900	31.964	40.582	57.616	27.833	47.185	68.760
Kasım	22.486	38.089	38.169	54.214	25.715	48.442	65.350
Aralık	24.972	39.778	39.118	55.538	26.814	52.825	66.004

Kaynak: TCMB, Veriler, İstatistikî Veriler, <http://evds.tcmb.gov.tr/cbt.html>, E.T: 22.02.2012.

Tablo-9 krizin seçilmiş makroekonomik göstergeler üzerindeki etkilerini ortaya koymak amacıyla hazırlanmıştır. Tablo-9'dan izlenebileceği gibi, 2002-2007 döneminde %4,5-%9,4 arasında değişen oranlarda büyüyen Türkiye ekonomisi, 2008 yılı sonunda krizin etkisiyle sadece %0,9 oranında büyümüştür. Bu küçülme eğilimi 2009 yılı ilk üççeyreğinde; %14,7, %7,9 ve %3,3'lük daralma ile devam etmiştir. Krizden dolayı daralan iç ve dış talep 2009'un ilk üççeyreğinde ekonominin %8,4 küçülmesine neden olurken, ekonomi dördüncü çeyrekte %6'luk bir büyüme gerçekleştirmiştir. 2009 genelinde %4,7 daralan ekonomi, izleyen yılda krizin olumsuz etkisinden çıkarak %8,9 oranında büyüme kaydetmiştir.

Ekonominin önemli ölçüde daralmasına neden olan kriz, doğal olarak işgücü piyasasında da olumsuz sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Tablodan görülebileceği gibi, işsizlik oranı 2007 yılında %10,3 iken, 2008 yılına gelindiğinde %11, 2009'da krizin etkisinin şiddetlenmesiyle %14 düzeyine çıkmıştır. Krizin işsizlik oranları üzerindeki etkisini göstermesi açısından 2009 yılının Şubat ayında söz konusu oranın %16,1 seviyesine kadar yükseldiğini belirtmek gerekir. İzleyen yılda düşüş

eğilimine giren işsizlik oranı 2010 yılı sonunda tekrar 2008 yılı düzeyine doğru (%11) gerilemiştir.

Tablo-9: Seçilmiş Makroekonomik Göstergeler

Yıllar	GSYH'da ki Değişim (%)	İşsizlik Oranı (%)	İthalat (Milyon Dolar)	İhracat (Milyon Dolar)	Net Dış Ticaret	İhracat/İthalat(%)	Enflasyon
2002	6.2	10.3	51.554	36059	-15.495	70	29.75
2003	5.3	10.5	69.340	47.253	-22.087	68	18.36
2004	9.4	10.8	97.540	63.167	-34.373	65	9.32
2005	8.4	10.6	116.774	73.476	-43.298	63	7.72
2006	6.9	10.2	139.576	85.535	-54.041	61	9.65
2007	4.5	10.3	170.063	107.272	-62.791	63	8.39
2008	0,9	11.0	201.964	132.027	-69.937	65	10.06
2009	-4.7	14	134.401	109.679	-24.729	82	6.53
2010	8.9	11.9	185.5	113.9	-71.6	61	6.40

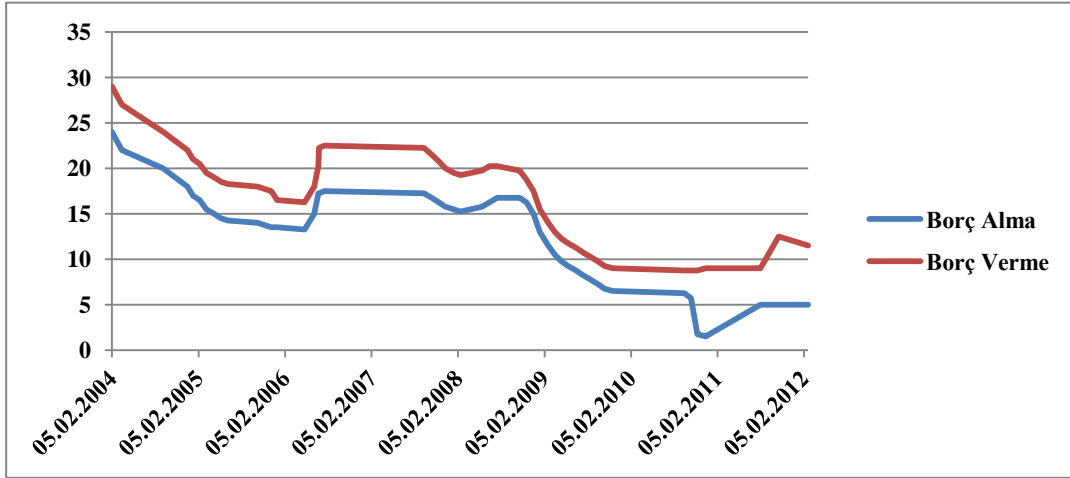
Kaynak: <http://www.tuik.gov.tr/ulusalhesapapp/hyontemgsyh.zul>,
<http://www.tcmb.gov.tr>, E.T: 05.01.2011

Daralan dünya ekonomisi ortamında Türkiye'nin dış ticaret hacmi önemli oranda düşmüştür. Krizden AB ülkelerinin de ciddi şekilde etkilendiği ve Türkiye'nin ihracatının büyük bölümünü AB piyasalarına gerçekleştirdiği göz önüne alındığında bu durum kaçınılmazdır. Tablo'dan, yaklaşık 132 milyar dolar olan 2008 yılı ihracat değerinin, 2009 yılında 109,6 milyar dolara gerilediği görülmektedir. Anılan dönemde ithalat ise 202 milyar dolardan, 134,4 milyar dolara düşmüştür. Diğer taraftan, ithalatın ihracattan daha hızlı düşmesi nedeniyle 2008 yılında %65 olan ihracatın ithalatı karşılama oranı 2009 yılında %82'ye yükselmiştir. İhraç edebilmek için ithal etmek zorunda olan Türkiye ekonomisi bu daralmanın etkisiyle 2009 yılında %4,7 oranında küçülmüştür.

Enflasyon rakamları ele alındığında, 2002 yılında yaklaşık %30 düzeyinde olan enflasyon oranı, 2005 yılında %7.72 seviyesine kadar gerilemiş, izleyen yıllarda ise inişli-çıkışlı bir seyir izlemiştir. 2007 yılında %8,39 olan oran, kriz yılında %10,06 seviyesine çıkmış, ekonomide yaşanan durgunluğun da etkisiyle krizi takip eden 2009 yılında %6,53 seviyesine gerilemiştir. 2010 yılı oranı %6.40 düzeyinde gerçekleşmiştir.

Ekonomideki olumsuzlukları doğrudan yansıtan bir diğer gösterge faiz oranlarıdır. Şekil-1'de TCMB gecelik borç alma/borç verme faiz oranlarının gelişimi yer almaktadır. Buna göre, 2004 Şubat ayında %24 olan borç alma faiz oranı 2006 Nisan ayına kadar sürekli gerileyerek %13,25 seviyesine inmiştir.

Şekil-1: TCMB Faiz Oranları (%) (O/N)

Kaynak: TCMB Faiz Oranları, Gecelik (O/N). <http://www.tcmb.gov.tr>, E.T: 22.02.2012.

Takip eden dönemde ise dünya ekonomisinde yaşanan türbülans sonrası ülkemizdeki faiz oranları artmaya başlamış ve 2006 Temmuz'unda %17,5 düzeyine kadar yükselmiştir. Şubat 2008'de tekrar %15,25'e gerilese de Eylül ayında Lehman Brothers'ın batmasıyla iyice gün yüzüne çıkan krizin etkisiyle Ekim ayında tekrar %16,75'e çıkmıştır. İzleyen dönemde daralan ekonomilerin canlanması anlamında birçok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de faiz oranları ciddi ölçüde indirilmiş ve Ekim 2009'da %6,75 düzeyine gerilemiştir. Şubat 2012 itibariyle söz konusu oran %5 düzeyindedir. Şekilden de görülebileceği gibi, ele alınan dönemde borç alma faiz oranında yaşanan duruma benzer bir eğilim borç verme faiz oranları için de geçerlidir.

Gerek reel kesim, gerekse tüketici güven endeksi krizin etkisini göstermek bakımından önemli göstergelerdir. Bu kapsamda aşağıda anılan endekslerde yaşanan değişim üzerinde durulacaktır. Krizin etkilerinin arttığı 2009 yılında, reel kesim güven endeksi,^{vii} Tablo-10'dan da takip edilebileceği gibi, Eylül 2009'da %97,8 iken Ekim'de %94, Kasım'da ise %91,2'ye gerilemiştir.

^{vii} Birçok ülkede farklı yöntemler kullanılarak uygulanan reel kesime yönelik eğilim anketlerinin ana amacı, konjonktürel gelişmelerdeki genel eğilimi ortaya çıkarmak ve ekonomik karar birimlerine gerekli olan gelecek beklentilerine ilişkin bilgi sunmayı amaçlayan reel kesim güven endeksi, ekonomik faaliyetteki büyüme ve daralma dönemleri hakkında önceden bilgi vermekte, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durumu tanımlamada ve ekonomik faaliyetteki değişimleri (örneğin: "daha iyimser, aynı, daha kötümser" veya "yukarı, aynı, aşağı") tahmin etmekte kullanılmaktadır. Üst düzey yöneticilerin bugünkü iş durumlarını nasıl değerlendirdiklerinin ve geleceğe ilişkin beklentilerinin bir fonksiyonu olan toplulaştırılmış gösterge güven endeksi olarak adlandırılmaktadır. Bu yaklaşımla hazırlanan Reel Kesim Güven Endeksi (MBRKGE), İktisadi Yönelim Anketi (İYA)'nın seçilmiş bazı sorularına verilen yanıtlardan hesaplanmaktadır.

Tablo-10: Reel Kesim Güven Endeksi (%)

Endeks/Aylar	Eylül 2009	Ekim 2009	Kasım 2009	Aralık 2009	Ocak 2010	Şubat 2010	Mart 2010	Nisan 2010
Reel Kesim Güven Endeksi	97.8	94.0	91.2	92.2	102.0	105.4	110.6	118.8
MBRKGE – 3 Aylık Hareketli Ortalama	98.8	96.8	94.3	92.5	95.1	99.8	106,0	111.6
Toplam sipariş miktarı (Mevcut durum)	64.9	61.0	63.9	64.7	64.9	67.8	71.4	85.1
Mamul mal stok miktarı (Mevcut durum) *	103.2	108.5	105.7	107.8	106.0	99.8	104.1	101.1
Üretim hacmi (Gelecek 3 ay)	110.0	98.7	89.3	91.3	114.4	131.2	140.9	146.1
Toplam istihdam (Gelecek 3 ay)	99.2	93.9	90.4	90.0	99.2	105.6	107.9	116.0
Toplam sipariş miktarı(Son 3 ay)	105.8	98.1	94.2	94.5	98.0	97.4	101.7	129.1
İhracat sipariş miktarı (Gelecek 3 ay)	112.5	99.4	98.2	99.7	118.7	132.8	136.0	136.4
Sabit sermaye yatırım harcaması	77.6	85.9	89.2	90.1	107.7	101.0	107.5	111.8
Genel gidişat	109.2	106.6	98.9	99.1	106.9	107.6	115.4	125.1

Kaynak: <http://www.tcmb.gov.tr>, E.T: 06.04.2010.

* Mamul mal stok miktarı yayılma endeksi oluşturulurken ters kodlanmaktadır. Yayılma endeksinin artışı stok azalışına, azalışı stok artışına işaret etmektedir.

Endeks Aralık 2009-Nisan 2010 arasında da artmaya devam etmiş ve 118.8 düzeyine yükselmiştir. Merkez Bankası Reel Kesim Güven Endeksi (MBRKGE)'ni oluşturan anket sorularına ait yayılma endeksleri incelendiğinde sırasıyla; gelecek üç aydaki üretim hacmi, gelecek üç aydaki ihracat sipariş miktarı, gelecek üç aydaki toplam istihdam, mevcut toplam sipariş miktarı ve genel gidişat eğilimine ilişkin değerlendirmelerin endeksi artış yönünde, diğer yandan; sabit sermaye yatırım harcaması eğilimi, mevcut mamul mal stok miktarı ve son üç aydaki toplam sipariş miktarına ilişkin değerlendirmelerin ise endeksi azalış yönünde etkilediği görülmektedir.

Tüketici güven endeksinin verildiği Tablo-11'den de takip edilebileceği gibi, Eylül 2009'da %81.92 olan tüketici güven endeksi^{viii}, 2010 yılı Ocak ayında %79,2 düzeyine gerilemiştir.

Endeksin 100, 100'den küçük ve 100'den büyük değer alması, anketin kapsadığı reel kesim temsilcileri tarafından yapılan değerlendirmelere göre ekonomik faaliyetlere ilişkin sırasıyla; aynı(istikrarlı), güvenin azaldığı (kötümser) ve güvenin arttığı (iyimser) duruma işaret etmektedir ([www.tcmb.gov.tr/ikt-yonelim/.....](http://www.tcmb.gov.tr/ikt-yonelim/)).

^{viii} Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ve TCMB işbirliği ile hazırlanan Aylık Tüketici Eğilim Anketi, tüketicilerin harcama davranışı ve beklentilerini değerlendirmektedir. Endeksin 100'den

Tablo-11: Tüketici Güven Endeksi (%)

Endeks/Aylar	Eylül 2009	Ekim 2009	Kasım 2009	Aralık 2009	Ocak 2010	Şubat 2010	Mart 2010	Nisan 2010
Tüketici Güven Endeksi	81.92	80.46	78.38	78.79	79.24	81.85	84.74	85.80
Satın alma gücü (mevcut dönem)	75.16	74.02	72.56	72.49	71.94	73.75	76.14	77.60
Satın alma gücü (gelecek dönem)	78.74	77.66	76.32	77.62	78.72	80.81	82.65	83.01
Genel ekonomik durum (gelecek dönem)	76.28	76.23	73.48	73.01	74.20	78.29	82.26	82.93
İş bulma olanakları (gelecek dönem)	73.08	72.61	72.33	72.19	74.92	77.12	78.96	84.18
Mevcut dönemin dayanıklı tüketim malı satın almak için uygunluğu	106.3	101.7	97.21	98.64	96.40	99.27	103.7	101.25

Kaynak: <http://www.tuikrapor.tuik.gov.tr/reports/pdf>, E.T: 05.01.2011.

İzleyen Şubat-Nisan arasında da artarak %85,8'e yükselmiştir. Güven endeksindeki artış; tüketicilerin mevcut ve gelecek dönem satın alma gücü, gelecek dönem genel ekonomik durum, gelecek dönem iş bulma olanakları ve mevcut dönemin dayanıklı tüketim malı satın almak için uygunluğuna dair değerlendirmelerinin iyileşmesinden kaynaklanmaktadır.

Tablo-12'de 2007-2010 yılları arası aylık imalat sanayi kapasite kullanım oranları görülmektedir. 2007 sonu itibariyle %79,2 olan oran, özellikle 2008'in son çeyreğinde küresel krizin etkisinin şiddetlenmesiyle, 2008 yılı sonunda %64,9 seviyesine kadar gerilemiştir. Düşüş eğilimi 2009 başlarında da sürmüştü, Mart ayında %58,7 düzeyine inen söz konusu oran izleyen aylarda nispeten artmaya başlamış ve 2009 sonunda %67,7 olarak gerçekleşmiştir. Ekonomideki toparlanmaya paralel olarak 2010 yılının ikinci çeyreğinden itibaren yükselmeye başlayan imalat sanayii kapasite kullanım oranı 2010 sonunda kriz öncesi seviyelerine tekrar dönmüştür.

büyük, küçük ve eşit olması tüketici güveninde sırasıyla; iyimser, kötümser ve ne iyimser ne de kötümser durum olduğunu göstermektedir.

Tablo-12: İmalat Sanayi Kapasite Kullanım Oranı (%)

Aylar/Yıllar	2007	2008	2009	2010
Ocak	77.9	77.9	61.6	68.6
Şubat	77.3	78.0	60.9	67.8
Mart	80.3	76.9	58.7	67.3
Nisan	80.5	78.6	59.7	72.7
Mayıs	80.8	79.2	64.0	73.3
Haziran	81.7	80.3	67.5	73.3
Temmuz	82.0	79.8	67.9	74.4
Ağustos	79.6	80.0	68.9	73.0
Eylül	80.8	77.3	68.0	73.5
Ekim	81.6	75.8	68.2	75.3
Kasım	80.8	71.8	69.8	75.9
Aralık	79.2	64.9	67.7	75.6

Kaynak: <http://www.tcmb.gov.tr/imalat/KKO.html>, E.T: 05.01.2011.

Krizin reel sektör üzerindeki etkisinin görülmesi açısından önemli bir gösterge olan kurulan, kapanan ve sermaye arttıran şirket sayılarının yer aldığı Tablo 13'ten de görülebileceği gibi, krizin etkilerinin ortaya çıktığı 2008 yılında kurulan anonim şirket sayısında bir önceki yıla göre yaklaşık %18 oranında bir azalma varken, krizin etkilerinin derinleştiği 2009 yılında bu oran %21'e yükselmiştir. 2010 yılında ekonomideki toparlanmaya paralel olarak kurulan anonim şirket sayısında %23 oranında bir artış gerçekleşmiştir.

Sermaye arttıran şirket sayısında 2008'de yaklaşık %13'lük bir azalmanın ardından izleyen yıllarda sermaye artırımının yeniden başladığı ve 2009'da %5,6, 2010 yılında ise oldukça yüksek bir oranda (%32,3) sermaye artırımına gidilmiştir. Ele alınan şirket türlerinin toplamı açısından bakıldığında 2008 yılında kurulan şirket sayısı %7,9 azalırken, krizin olumsuz etkileriyle 2009 yılında da bu eğilim sürmüştü ve %8,3 seviyesine çıkmıştır. 2010 yılında ise kurulan şirket sayısı %15,7 oranında bir artış kaydetmiştir. Söz konusu yıllarda toplam kapanan şirket sayıları incelendiğinde ise 2008 yılında %38,4 gibi çok ciddi bir artış yaşanmışken, takip eden yıllarda kapanan şirket sayısı %11,6 ve %3,2 oranlarında azalma göstermiştir.

Tablo-13: Kurulan, Kapanan, Sermaye Arttıran ve Tasfiye Olan Şirket ve Kooperatif Sayıları

Şirket Türü	Durum	Yıllar			Değişim Oranları		
		2008	2009	2010	2008	2009	2010
Anonim	Kurulan	2.894	2.280	2.808	-17.9	-21.2	23.2
	Sermaye Arttıran	6.121	6.466	8.557	-12.9	5.6	32.3
	Tasfiye Olan	1.076	1.162	1.087	-6.4	8	-6.5
	Kapanan	1.128	1.217	1.276	-11.2	7.9	4.8
Limited	Kurulan	45.089	40.955	47.606	-10.8	-9.2	16.2
	Sermaye Arttıran	23.895	24.028	40.170	-12.5	0.6	67.2
	Tasfiye Olan	10.539	12.251	12.026	5	16.2	-1.8
	Kapanan	8.626	9.022	9.977	0.6	4.6	10.6
Kollektif	Kurulan	18	11	10	100	-38.9	-9.1
	Tasfiye Olan	41	42	43	28.1	2.4	2.4
	Kapanan	145	159	147	-15.7	9.7	-7.5
Komandit	Kurulan	2	2	1	-	-	-50.0
	Tasfiye Olan	2	4	0	0	-	-
	Kapanan	12	11	8	9.1	-8.3	-27.3
Gerçek Kişiler Ticari İşletme	Kurulan	47.568	44.344	50.932	-4.3	-6.8	14.9
	Kapanan	38.412	32.288	29.919	54.3	-15.9	-7.3
Toplam Şirket	Kurulan	95.571	87.592	101.357	-7.9	-8.3	15.7
	Kapanan	48.323	42.697	41.327	38.4	-11.6	-3.2
Kooperatifler	Kurulan	1.308	1.155	1.550	-23.9	-11.7	34.2
	Tasfiye Olan	2.561	2.444	2.277	-2.8	-4.6	-6.8
	Kapanan	1.815	1.842	2.056	-6.5	1.5	11.6

Kaynak: TOBB, 2010, s. 57.

Kriz ortamında iç ve dış borç rakamlarında yaşanan gelişim de dikkatle izlenmesi gereken önemli göstergeler arasındadır. Aşağıda ele alınan dönemde önce iç borç, ardından dış borç rakamlarında yaşanan gelişim verilecektir. İç borç stokundaki gelişimin yer aldığı Tablo-14'ten de takip edilebileceği gibi, 2003 yılında devlet tahvili ve hazine bonusu toplamı olarak 194,4 milyar TL olan iç borç stoku, kriz öncesi 2007 yılında 255,3 TL düzeyinde gerçekleşmiştir. 2008 kriz yılında bir önceki yıla göre yaklaşık %8 oranında artarak 274,8 seviyesine yükselmiştir. Krizin etkisinin artmasıyla 2009 yılında 2008'e nazaran yaklaşık %20 oranında artarak 330 milyar TL'ye çıkmıştır.

Tablo 14: İç Borç Stoku (Milyon TL)

Yıllar	Devlet Tahvili	Hazine Bonusu	Genel Toplam
2003	168.974	25.413	194.387
2004	194.211	30.272	224.483
2005	226.964	17.818	244.782
2006	241.876	9.584	251.470
2007	249.176	6.134	255.310
2008	260.849	13.978	274.827
2009	315.969	14.036	330.005

Kaynak: <http://www.hazine.gov.tr/irj/portal/anonymous/IcBorc>, E.T: 13.04.2010.

Tablo 15’te yer alan dış borç stoku verilerinden de görüldüğü gibi, 2003-2008 yılları arasında özel kesimin dış borçları sürekli artış kaydetmiş ve yaklaşık 49 milyar dolar seviyesinden 186 milyar dolara yükselmiştir. Diğer taraftan kriz ortamında uluslararası likiditenin daralmasının da etkisiyle 2009 yılında bir önceki yıla göre yaklaşık %5 azalarak 176 milyar dolara gerilemiştir. Buna karşın. 2008 yılında bir önceki yıla göre yaklaşık %15 oranında bir artış olduğunu vurgulamak gerekir. 2003-2008 arasında kamunun dış borcu ise yaklaşık olarak 85 ile 97 milyar dolar arasında değişmektedir. 2009’da özel sektörün aksine kamu dış borcu yaklaşık 5 milyar dolar artarak 97 milyar dolara çıkmıştır.

Tablo 15: Dış Borç Stoku (Milyar Dolar)

Yıllar	Özel Sektör	Kamu Kesimi	Genel Toplam
2003	48.875	95.217	144.092
2004	63.901	97.078	160.979
2005	83.875	85.837	169.712
2006	120.329	87.265	207.594
2007	160.101	89.325	249.426
2008	185.957	92.345	278.302
2009	176.296	97.158	273.454

Kaynak: http://www.hazine.gov.tr/irj/go/km/docs/documents/Hazine%20Web/%C4%B0statistikler/Borc_Gostergeleri_Sunumu/borc_gostergeleri.pdf, E.T: 10.04.2010

2004-2008 döneminde dış borç iç borçlanmaya göre daha fazla artmıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında küresel piyasalardaki likidite bolluğu nedeniyle düşük maliyetle kolay borçlanılabilmesinin önemli ölçüde etkili olduğu söylenebilir.

5. Sonuç ve Değerlendirme

1929 Ekonomik Buhranı ve 2008 Küresel Krizi’nin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkilerinin ele alındığı bu çalışmada, Türkiye’nin gelişmiş ülkeler kadar olmasa da 1929 Buhran’ından etkilendiği, bu çerçevede; ekonomide daralma, tarımsal fiyatlarda ve dış ticaret hacminde önemli düşüşler yaşandığı görülmektedir. Ortaya çıkan sorunlar sonrası; sanayinin teşvik edilmesi, ithalat kısıtlamalarına gidilmesi, Türk Lirası’nın değerinin korunması ve ekonomiye devletin müdahalesi anlamında devletçilik politikası çerçevesinde sanayileşme planlarının uygulamaya konması vb. tedbirler yürürlüğe girmiştir.

2008 Küresel Krizi’nin etkileri açısından bakıldığında ise, borsanın önemli ölçüde değer kaybetmesi, ekonominin ciddi şekilde daralması, işsizlik oranlarının artması, dış ticaret hacminin daralması, reel kesim ve tüketici güven endekslerinin kötüleşmesi vb. birçok alanda Türkiye’nin krizden olumsuz etkilendiği görülmektedir. Yaşanan olumsuzluklar sonucu gerek para, gerekse maliye politikası araçlarıyla ekonomiye müdahalede bulunularak bir dizi tedbir alınmıştır. Para politikası açısından piyasada likidite sorununun ortaya çıkmasını engellemek amacıyla enflasyon hedefi ve tahminlerini de olumsuz etkilememek şartıyla bazı önlemlerin yanı sıra, kredi arzındaki daralmanın önüne geçmek amacıyla da

düzenlemeler yapılmıştır. Ekonominin daha fazla daralmaması için faizlerde önemli oranda indirimlere gidilmiştir. Maliye politikası alanında ise iç talebi canlandırmak amacıyla belli sektörlerle destek verilirken, bütçe disiplininin korunmasına da dikkat edilmiştir.

Kaynakça

- Açıkgöz, Ö. ve Özkan, B.(2009), 1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye Ekonomisine Etkileri, <http://www.mevzuatdergisi.com/2009/04a/01.html>, E.T: 10.01.2010.
- Akat, A. S. (2007), Makroiktisat Ders Notları (2007). <http://akat.bilgi.edu.tr/pdf/makro07-9.pdf>, E.T: 25.01.2012.
- Aktan, C. C. ve Şen, H. (2002), Ekonomik Kriz: Nedenler ve Çözüm Önerileri, Yeni Türkiye Dergisi (2002/1), http://canaktan.net/canaktan_personal/canaktan-arastirmalari/toplam-kalite/aktan-sen-ekonomik-kriz.pdf, E.T: 18.10.2009.
- Apak, S. ve Aytaç, A. (2009), *Küresel Krizler, Kronolojik Değerlendirme ve Analiz*, İstanbul: Avcıol Basım Yayın.
- Aruoba, Ç. (1982), Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Türkiye'nin Tarımsal Yapısı ve Tarıma Yönelik Politikalar, (Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri İçinde), *AÜ SBF Yayınları*: 513, Ankara, <http://kitaplar.ankara.edu.tr/dosyalar/pdf/117.pdf>, E.T: 18.01.2012.
- Çapraz, N. (2001), *Ekonomik Bunalımların Dünya'da ve Türkiye'de Yansımaları*, İstanbul: Der Yayınları.
- Cengiz, A. (2008), 1929 Ekonomik Krizi'nin İstanbul'a Etkisi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Y. Lisans Tezi.
- Center for Financial Stability, Historical Financial Statistics, http://www.centerforfinancialstability.org/hfs_data.php#country , E.T: 25.01.2012.
- Coşkun, S. ve Balatan, Z. (2009), Küresel Mali Krizin Bankacılık Sektörüne Etkileri ve Türk Bankacılık Sektörünün Veri Zarflama Analizi İle Bilançoya Dayalı Mali Etkinlik Analizi, http://www.tcmb.gov.tr/yeni/iletisimgm/sevil_coskun-zeynep_balatan.pdf, E.T: 18.02.2010,
- Delice, G., (2003), Finansal Krizler: Teorik ve Tarihsel Bir Perspektif, *Erciyes Üniversitesi İİBF Dergisi*, Ocak-Haziran, Sayı: 20.
- Durak, S. (2006), 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın Mersin Limanı Üzerine Etkileri, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.
- DPT (2009), 2009 Yılı Katılım Öncesi Ekonomik Programı, http://www.dpt.gov.tr/DocObjects/View/7832/KEP2009_030210%5B1%5D.pdf, E.T: 25.11.2010.
- Işık, N., Alagöz, M. ve Yıldırım, M. (2006), *1990 Sonrası Türkiye'de Yaşanan Krizler: 1994, 2000 ve 2001 Krizleri*, İstanbul: Arıkan Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti.
- Işık, N., Tünen, T. (2011), Türev Ürünlerin 2008 Küresel Finansal Krizindeki Rolü, *Avrasya Etüdleri*, Yıl 17, Sayı 39, (2011/1), ss.7-48.
- Kahraman, S. (2005), 1929-1939 İktisadi Devletçilik ve Sanayileşme Politikaları, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.
- Kalkınma Bakanlığı (2011), Katılım Öncesi Ekonomik Program 2011-2013. http://www.sp.gov.tr/documents/KEP_2010.pdf, E.T: 29.02.2012,

- Karakoyunlu, Y. (1997), *Türk Ekonomisinde Çağdaşlaşma Süreci*, İstanbul: Diyalog Yayınları.
- Kazgan, G. (2006), *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kazgan, G. (2008), *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2001)*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Köymen, O. (1999), 1929 Krizi Çiftçiyi Vurmuştu, *Forum Dergisi*, Sayı: 1, 68-72.
- Marks, K. (1990), *Kapital* (Çev.: Alaaddin Bilgi), Ankara: Sol Yayınları.
- Özgöker, U. (2009), 1929 Dünya Büyük İktisadi Buhranı, <http://www.subconturkey.com/2009/Eylul/koseyazisi-1929-Dunya-Buyuk-Iktisadi-Buhrani---II.html>, E.T: 12.01.2010.
- Özguven A., (2001), İktisadi Krizler, *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı: 41.
- Ulusoy, A., (2007), *Maliye Politikası*, Trabzon: Üç yol Kitabevi.
- TCMB, Veriler, İstatistikî Veriler, <http://evds.tcmb.gov.tr/cbt.html>, E.T: 22.02.2012.
- Tekeli, İ. ve İlkın, S., (1982), *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Ankara: ODTÜ Yayını.
- Tekeli, İ. ve İlkın, S., (2009), *Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Togay, S., (1998), Finans Güdüsüyle Para Talebi: Önemi ve Yarattığı Sonuçlar, *D.E.Ü.İ.İ.B.F. Dergisi*, Cilt 13., Sayı: I, http://www.iibf.deu.edu.tr/dergi/1139574844_1.pdf, E.T: 21.10.2009.
- TOBB (2010), Ekonomik Rapor. www.tobb.org.tr/Documents/yayinlar/ekonomikrapor2010.pdf, E.T: 01.03.2012.
- TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923-2009, www.tuik.gov.tr/IcerikGetir.do?istab_id=158, E.T: 31.01.2012.
- Türkan, E., (2006), *Ekonomik Kriz ve Güven Faktörü*, İstanbul: Arıkan Basım Yayım.
- Yörükoğlu, M., (2009), Küresel Mali Kriz ve Türkiye Ekonomisi, http://www.tcmb.gov.tr/yeni/iletisimgm/Yorukoglu_ActiveAcademy.pdf, E.T.: 28.11.2010.
- <http://americanhistory.about.com/od/greatdepression/tp/greatdepression.htm>, E. T.: 21.02.2012.
- http://www.ekodialog.com/Makaleler/1929_buhrani/cokus.html, E. T: 21.02.2012.
- <http://www.hazine.gov.tr/irj/portal/anonymous/IcBorc>, E. T: 13.04.2010.
- http://www.hazine.gov.tr/irj/go/km/docs/documents/Hazine%20Web/%C4%B0statistikler/Borc_Gostergeleri_Sunumu/borc_gostergeleri.pdf, E. T: 10.04.2010.
- <http://www.musavirlikler.gov.tr/upload/CHI/Finansal%20kriz%20bilgi%20notu.pdf>, E.T: 21.02.2012.
- TCMB, EVDS, <http://www.tcmb.gov.tr>, Farklı veriler için, E. T: 06.04.2010; 05.01.2011; 22.02.2012.
- TCMB, EVDS, <http://www.tcmb.gov.tr/ikt-yonelim/RKGE-YontemselAciklama.pdf>, E.T: 29.02.2012.
- TÜİK, <http://www.tuik.gov.tr/ulusalhesapapp/hyontemgsh.zul>, E.T 05.01.2011,
- TÜİK, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?tb_id=57&ust_id=16, E.T: 29.03.2010,
- TÜİK, <http://www.tuikrapor.tuik.gov.tr/reports/pdf>, E.T: 05.01.2011.